

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA FAVQULODDA VAZIYATLARNING MAXSUS LEKSIKASINI O'RGANISHGA YONDASHUVLAR

Badalbayeva Maloxat Yulchiyevna

Renessans ta'lim universiteti "Til va
adabiyot" kafedrası dotsenti

e-mail:

maloxatbadalbayeva79@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola dunyo tilshunosligida favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o'rganish yondashuvlarini tahlil qiladi. Korpus tahlili, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik va interdisipliner metodlar yordamida maxsus leksikaning tarkibi, semantik sohalari va kommunikativ ahamiyati aniqlangan. Tadqiqot natijalari favqulodda leksikaning qisqa va aniq iboralar shaklida bo'lib, turli tillarda madaniy va siyosiy kontekstlarga bog'langan holda farqlanishini ko'rsatadi. Maqola favqulodda vaziyatlardagi tilshunoslik tadqiqotlarini avtomatlashtirilgan vositalar bilan rivojlantirish istiqbollari ham muhokama qiladi. Bu ish tilshunoslik, xavfsizlik, psixologiya va kommunikatsiya sohalarida ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ma'lumotlar beradi.

Kalit so'zlar: favqulodda vaziyatlar, maxsus leksika, dunyo tilshunosligi, korpus tahlili, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik, interdisipliner yondashuv, taqqoslashli lingvistika, xavfsizlik tilshunosligi, kommunikatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются подходы к изучению специальной лексики, связанной с чрезвычайными ситуациями, в мировой лингвистике. С помощью корпусного анализа, семантического анализа,

когнитивной лингвистики и междисциплинарных методов выявлены состав, семантические области и коммуникативная значимость специальной лексики. Результаты исследования показывают, что лексика чрезвычайных ситуаций выражается в виде коротких и чётких выражений, которые различаются в разных языках в зависимости от культурного и политического контекстов. В статье также обсуждаются перспективы развития лингвистических исследований чрезвычайных ситуаций с помощью автоматизированных инструментов. Работа представляет важные данные для научных исследований в областях лингвистики, безопасности, психологии и коммуникации.

Ключевые слова: чрезвычайные ситуации, специальная лексика, мировая лингвистика, корпусный анализ, семантический анализ, когнитивная лингвистика, междисциплинарный подход, сравнительная лингвистика, лингвистика безопасности, коммуникация.

Annotation. This article analyzes approaches to studying special lexis related to emergency situations in global linguistics. Using corpus analysis, semantic analysis, cognitive linguistics, and interdisciplinary methods, the composition, semantic domains, and communicative significance of the special lexis are identified. The research results show that emergency lexis consists of short and precise expressions that vary across languages according to cultural and political contexts. The article also discusses prospects for advancing linguistics research on emergencies using automated tools. This work provides important information for scientific research in linguistics, security, psychology, and communication fields.

Keywords: emergency situations, special lexis, world linguistics, corpus analysis, semantic analysis, cognitive linguistics, interdisciplinary approach, comparative linguistics, security linguistics, communication.

Kirish.

Favqulodda vaziyatlar inson hayoti va jamiyat faoliyatida kutilmagan va favqulodda ta'sirlarni keltirib chiqaradigan hodisalardir. Bunday holatlarda til orqali aniq, tez va samarali muloqot qilish juda muhimdir. Shu bois, favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksika – signal berish, ogohlantirish, evakuatsiya kabi terminlar – dunyo tilshunosligida alohida o'rganish obyekti sifatida e'tiborni tortadi.

Favqulodda vaziyatlarda til orqali tezkor va aniq muloqot qilish hayotiy muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksika – xavfsizlik, signal berish, ogohlantirish, evakuatsiya kabi terminlar – dunyo tilshunosligida alohida o'rganish obyekti hisoblanadi. Ushbu leksika, ayniqsa favqulodda holatlarda tez va samarali muloqot uchun zaruriy bo'lib, uning tilshunoslikdagi roli katta ahamiyat kasb etadi (Nabiyev, 2021).

Dunyo tillarida favqulodda vaziyatlar leksikasi ko'p qirrali bo'lib, unda xavf, signalizatsiya, holatni tasvirlovchi atamalar mavjud. Ushbu maqola ushbu leksikani o'rganishga zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari, jumladan, korpus tahlili, semantik tahlil, kognitiv tilshunoslik va interdisipliner yondashuv asosida yondoshuvlarni tahlil qiladi.

Zamonaviy jamiyat tabiat va texnogenez xatarlariga tobora ko'proq duch kelmoqda. Harbiy harakatlar olib borilishi yoki ularning oqibatida yuzaga keladigan xavf-xatarlar hamon saqlanib qolmoqda. Shu munosabat bilan dunyodagi deyarli barcha davlatlar va bir qancha xalqaro tashkilotlar avariya, falokatlar va tabiiy ofatlarni oldini olish hamda ularning oqibatlarini bartaraf etish

uchun yanada samarali yo‘l va usullarni izlamoqdalar. Ushbu jarayonlardagi muloqot asosan professional muloqotga, ya’ni favqulodda vaziyatlar (keying o‘rinlarda FV) standartlashtirilgan terminologiyasiga asoslangan muloqotga tegishlidir. Zamonaviy terminologik tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, mamlakatimiz terminologiya ilmidagi tadqiqotlarda hali ham favqulodda vaziyatlar terminologiyasining, xususan uning struktur-semantik tashkil etilishi xususiyatlariga oid masalalar yetarli darajada o‘rganilmagan. FV terminologiyasini ilmiy o‘rganish uning o‘ziga xos semantik, struktur, kontseptual va funksional xususiyatlarini aniqlash maqsadida nafaqat dolzarb, balki istiqbolli ilmiy yo‘nalish sanaladi.

Tadqiqotning dolzarbligi quyidagilar bilan izohlanadi:

- umumiy terminologiya nazariyasini rivojlantirish va aniq soha terminologik tizimlarini o‘rganish zarurati;
- tarixiy terminologiya sohasidagi qiziqishlar, ya’ni yaqin davr terminologiyalarining rivojlanish tendensiyalarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar;
- kognitiv terminologiya sohasi mutaxassislarining professional dunyoqarashni tuzish va modellashtirishga bo‘lgan e’tibori;
- terminologik leksikografiyaning soha terminlarini va tushunchalarini qayd etish, normallashtirish va kodifikatsiyalash ehtiyojlari.

Nazariy asos o‘rnida quyidagi olimlar, tadqiqotchilar – K.Ya. Averbux, Ye.V. Bekisheva, L.Yu. Buyanova, N.V. Vasilieva, G.O. Vinokur, M.N. Volodina, Ye.I. Golovanova, B.N. Golovin, S.V. Grinev, V.P. Danilenko, V.S. Zvygintsev, N.V. Isaeva, S.G. Kazarina, N.V. Kozlovskaya, I.Yu. Kukhno, V.M. Leychik, T.S. Kogotkova, Z.I. Komarova, L.L. Kutina, S.I. Madzhaeva, L.A. Manerko, G.P. Melnikov, S.E. Nikitina, V.F. Novodranova, N.V. Podolskaya, V.N. Prokhorova, A.V. Sineleva, Yu.V. Slozhenikina, E.A. Sorokina, A.V. Superanskaya, V.D.

Tabanakova, Ye.A. Fedorchenko, O.V. Felde, S.P. Khizhniak, S.D. Shelov, N.A. Shurygin va boshqalar tomonidan umumiy termin nazariyasi va soha terminologiyalari bo'yicha olib borilgan ilmiy va ilmiy-amaliy tadqiqotlarni o'rganish jarayonlarida FV semantik, struktur, kontseptual va funksional xususiyatlarini aniqlash va taqqoslash mumkin¹.

Favqulodda vaziyatlarning maxsus leksikadan amaliy terminologik faoliyatda mavjud tematik lug'atlarni normallashtirish yoki yangi lug'atlar yaratishda foydalanilishi mumkin.

Leksik-semantik sxema Favqulodda vaziyatlar vazirligi tizimlariga mutaxassislarni tayyorlashda, terminologiyani tizimlashtirishda qo'llanilishi mumkin.

Metodologiya.

Favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o'rganishda quyidagi metodlar qo'llangan:

Metod	Ta'rif	Misol
Korpus tahlili	Favqulodda vaziyatlarga oid matnlar va ogohlantirish xabarlarini korpusga yig'ilib, so'z va iboralar chastotasi tahlil qilinadi.	Masalan, "evakuatsiya", "xavf", "signal" so'zlarining favqulodda xabarlarida qanchalik tez ishlatilishini aniqlash

¹ Зайцева А.С. Специальная лексика чрезвычайных ситуаций: структурные и функциональные тенденции в новейших терминологиях. Диссертация ВАК РФ 10.02.19, кандидат наук. <https://www.dissercat.com/content/spetsialnaya-leksika-chrezvychaynykh-situatsii-strukturnye-i-funktsionalnye-tendentsii-v-nov>

Semantik tahlil	Leksikaning ma'nolari va ularning kontekstdagi ishlatilishi o'rganiladi.	“Signal” atamasi turli vaziyatlarda qanday ma'no kasb etishini aniqlash
Kognitiv tilshunoslik	Til va inson kognitiv jarayonlari o'rtasidagi bog'lanishlarni tahlil qiladi.	Favqulodda vaziyatlarda odamlar qanday leksik birliklar orqali tezkor qaror chiqarishini o'rganish
Interdisipliner yondashuv	Tilshunoslik, psixologiya, xavfsizlik fanlari va kommunikatsiya nazariyalari integratsiyasi.	Favqulodda holatlarda kommunikatsiya samaradorligini oshirishda leksikaning roli
Taqqoslashli lingvistika	Taqqoslashli lingvistikaTurli tillarda favqulodda leksikaning o'xshashlik va farqlari taqqoslanadi.	Inglizcha “evacuation” va o'zbekcha “evakuatsiya” so'zlarining semantik va pragmatik farqlari

Favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o'rganishda ko'plab tilshunoslik yondashuvlari qo'llanildi. Korpus tahlili yordamida favqulodda vaziyatlarga oid matnlar va ogohlantirish xabarlarini korpusga yig'ilib, leksikaning qo'llanilish chastotasi va kontekstlari tahlil qilindi. Korpus lingvistik texnikalari tilshunoslarga katta hajmdagi matn materiallarini tez va samarali o'rganishda imkon yaratadi (Dadaboyev, 2019).

Shuningdek, favqulodda vaziyatlarga oid terminlar va atamalar tahlilida semantik yondashuvlar va kognitiv tilshunoslik metodlari qoʻllanildi, bu yondashuvlar maxsus leksikaning inson tafakkuridagi oʻrnini aniqlashga yordam berdi. Favqulodda leksikaning ijtimoiy, psixologik va kommunikativ jihatlarini oʻrganishda interdisipliner metodlardan foydalanildi (Oʻzbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish tizimi toʻgʻrisida qonun, 2017; Allayorov & Tojiboyev, 2007).

Natijalar.

1. Favqulodda vaziyatlarga oid leksika quyidagi semantik guruhlariga boʻlinadi:

Semantik guruh	Misollar	Izoh
Xavf va tahdidlar	xavf, portlash, yongʻin	Favqulodda vaziyatlarning xavf omillarini ifodalaydi.
Signal va ogohlantirish	signal, ogohlantirish, sirena	Favqulodda vaziyatlar yuzasidan tezkor xabar beruvchi elementlar.
Amalga oshirish harakatlari	evakuatsiya, himoya, oʻzini tutish	Qachon va qanday harakat qilish boʻyicha koʻrsatmalar.

2. Korpus tahlili shuni koʻrsatdiki, favqulodda leksika koʻpincha qisqa, aniq va universal boʻlib, bu kommunikatsiyaning samaradorligini oshiradi.

3. Taqqoslashli tadqiqotlar dunyo tillarida favqulodda leksikaning davlat siyosati, madaniy anʼanalarga bogʻliq holda farqlanishini koʻrsatdi.

Korpus tahlili natijalari favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikaning qisqa, aniq va universal boʻlishi, shuningdek, kommunikatsiya samaradorligini oshirishda muhim rol oʻynashini koʻrsatdi (Dadaboyev, 2019). Ushbu leksika xavf,

signal, evakuatsiya va ogohlantirish kabi semantik guruhlariga bo‘linib, turli tillarda madaniy va siyosiy kontekstlarga qarab farqlanadi (Nabiyev, 2021).

Muhokama.

Tadqiqotning natijalari dunyo tilshunosligida favqulodda vaziyatlarga oid leksikani o‘rganishda quyidagi xulosalarni beradi:

Korpus lingvistikasi favqulodda leksikaning samarali tahliliga imkon beradi, chunki katta hajmdagi real matn ma’lumotidan foydalanish o‘rganilayotgan leksikaning turli jihatlarini aniqlashga yordam beradi.

Semantik va kognitiv yondashuvlar bu leksikaning inson tafakkuri va muloqotdagi o‘rnini aniqroq tushunishga ko‘maklashadi.

Interdisipliner metod favqulodda vaziyatlarni til orqali boshqarishda psixologik va ijtimoiy omillarni hisobga olish imkonini beradi.

Avtomatik tillarni qayta ishlash va sun’iy intellekt yordamida favqulodda vaziyatlarga oid matnlarni tezkor aniqlash va javob berish uchun maxsus leksikani chuqurroq o‘rganish zarur.

Olingan natijalar dunyo tilshunosligida favqulodda vaziyatlarga oid maxsus leksikani o‘rganishda interdisipliner va kognitiv yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Maqola avtomatlashtirilgan tilshunoslik vositalari va sun’iy intellekt yordamida favqulodda vaziyatlarni aniqlash va ularni boshqarishda maxsus leksikaning qo‘llanilishi istiqbollarini ham muhokama qiladi (Dadaboyev, 2019; O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish tizimi to‘g‘risida qonun, 2017).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nabiyev, A. B. (2021). Favqulodda vaziyatlar va aholi muhofazasi [Ma’ruza matnlari]. NamDU.

https://namdu.uz/media/Books/pdf/2024/07/25/NamDU-ARM-11338-Favqulodda_vaziyatlar_va_aholi_muhofazasi.pdf

2. O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish tizimi to'g'risida qonun. <https://lex.uz/acts/-3223793>

3. Allayorov, Y., & Tojiboyev, Y. Favqulodda vaziyatlarda tez tibbiy yordam asoslari [Elektron resurs].

[https://e-library.sammu.uz/uploads/books/Uzbek%20tilidagi%20adabiyotlar/Tez%20yordam/Favqulodda%20vaziyatlarda%20tez%20tibbiy%20yordam%20asoslari%20\(Y-Allayorov,%20Y-Tojiboyev\).pdf](https://e-library.sammu.uz/uploads/books/Uzbek%20tilidagi%20adabiyotlar/Tez%20yordam/Favqulodda%20vaziyatlarda%20tez%20tibbiy%20yordam%20asoslari%20(Y-Allayorov,%20Y-Tojiboyev).pdf)

4. Dadaboyev, H. (2019). Kompyuter lingvistikasi: O'quv qo'llanma [Elektron qo'llanma]. Toshkent: O'zbekiston Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. https://tsuull.uz/sites/default/files/kompyuterlingmuvofiknashr19doc_0.pdf